

*Сања Лазаревић Радак**

Институт за политичке студије, Београд

СТУДИЈЕ БАЛКАНСКЕ ДРУГОСТИ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ КАСНИЈЕ: ИСТОРИЈСКИ, ПОЛИТИЧКИ И МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ ЈЕДНЕ ПАРАДИГМЕ**

Сажетак

Истраживачко поље које се најчешће именује студијама балканске другости, засновано је на претпоставкама дискурзивне колонизације као средства за производњу и репродуковање репрезентација једног дела света. У оквирима ових схватања различити и неретко несагласни приступи попут имаголошких тумачења репрезентација, постколонијалних студија и симболичких географија срасли су у јединствени приступ, док су истраживачи преузимали функционалне елементе различитих парадигми, одбацујући неуклопиво и тако најчешће избегавајући усвајање теоријских модела у њиховој примарној сложености и дубини. Премда интердисциплинарне - и засноване на синтези социјалне психологије, историографије, теорије

* Имејл адреса: sanja.lazarevic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0001-9332-4343.

** Овај рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство наука, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

и историје књижевности и социолошких теорија – студије текста о Балкану нису опстале као део научног тренда када им је историјски контекст поставио изазове попут укључивања делова ове географије у Европску унију и стога, уласка у такозвану посттранзицијску еру. Указивањем на резултате до којих су дошли истраживачи у овој области, истицањем методолошких слабости и постављањем ових истраживања у историјски контекст, у тексту се анализирају домети, слабе тачке и разлози због којих су имаголошке, балканистичке, постколонијалне и њима блиске студије, у оквиру истраживачког поља балканске другости, изгубиле актуелност.

Кључне речи: студије Балкана, имагологија, постколонијалне студије, симболичка географија, критика, анализа

УВОД

Деведесетих година двадесетог века релативно занемарене студије слике Другог дале су један од углова из којих се сагледавала турбулентна деценија кроз коју су прошла постјугословенска друштва. Овај практични и теоријски изазов упоредо је примењиван на друга друштва чија се историја, култура и свакодневица почињу доводити у везу са Турском у Европи, Југоисточном Европом, Балканом и Западним Балканом.¹ Књижевно-теоријски и

¹ Узимајући у обзир флуидност одреднице Балкан и произвољност њеног одређивања како у локалним књижевностима, тако у дипломатским извештајима, мапама, разноликом политичком, географском и историографском материјалу, било би аргументовано да се термин Балкан ставља под знакове навода. Упркос томе, верујући да већина читалаца овог текста полази од претпоставке о флуидности инхерентној овом термину, ауторка избегава употребу знакова навода из техничких разлога.

историографски оквир, након неколико година показали су се недовољно еластичнима и недовољно теоријски провокативнима, с обзиром да је први тематизовао појединачна дела националне књижевности која су утицала на изградњу такозване ауто-слике, док је други појачавао убедљивост интерпретације све бројнијим извештајима који су сведочили у прилог континуираној маргинализацији и периферизацији Балкана. Нови талас интересовања за слике Балкана, јавио се неколико година након првих имаголошких студија на ову тему и био теоријски утемељен у студији *Оријентализам*, Едварда Саида (*Edward Said*). Ове студије су инсистирале на важности језика у потчињавању и експлоатацији једног, од стране другог дела света. На пољу критике, дошло је до поделе на оне који су инсистирали на немогућности одвајања физичке и језичке форме колонизације, и оне који су истицали да се административна и текстуална колонизација, упркос последицама које остављају на културу не смеју изједначавати (Lazarević Radak 2011, 74). Неку врсту баланса нудиле су симболичке географије онако како их схвата Едвард Соџа (*Edvard Soja*). Подела на центар и периферију као последица успостављања симболичких географија, дефинисања и уређивања сложеног света, уз пратећу стереотипизацију чинила се једним од, како теоријски најутемељених, тако политички најкоректнијих тумачења периферизације Балкана. Упоредо са теоријским усложњавањем и умножавањем грађе, дошло је и до локалних раслојавања истраживача на темељима културних нијанси и несумњиво различитих историјских и културних искустава становништва. Ово раслојавање некада јединственог тела представе о Балкану, довело је до све слободније употребе постколонијалних термина попут хибридности, синкретизма, центра/периферије.

Ова истраживања која су користила књижевне термине какви су слика, филозофске, попут репрезентације, социјално-психолошке какав је стереотип, а ослањала се на архивски рад карактеристичан за историографију, умножавана су постајући

широко, интердисциплинарно, али никада заиста хармонично поље које је ретко прилазило терминима и теоријама колонизације у њиховој обухватности и дубини. Упркос њиховом несумњивом доприносу, идеолошка и политичка функција ових истраживања остаје још један разлог, како популарности, тако опадања њиховог научног ауторитета, и кореспондира са престанком потребе за акумулацијом новог знања о дискурзивној производњи Балкана, Југоисточне Европе и Западног Балкана. Митови о лиминалности која је допринела политичкој нестабилности, постали су форма научног наратива о томе како је интернализовани дискурс о једном делу света постао његова стварност (Said 2009, 2). Анализа стереотипа о унутрашњим сукобима, сиромаштву, одсуству хигијенских навика, није била само пут за разумевање политичких турбуленција деведесетих година двадесетог века, већ, посредно, форма научне популаризације мита о балканској Другости. Деведесетих година двадесетог века, ревитализације представа о „завађеном” и „заосталом” Балкану имале су социјално-психолошко оправдање, с обзиром да је контекст транзиције и ратова на некада југословенским просторима привлачио медијску пажњу значајног дела Европе. Са настанком нових криза, отварањем других ратних жаришта и окончањем потребе да се сукоби на постјугословенским просторима промишљају из естетског, историјског, академског, географског, политичког и, неретко, метафизичког угла, студије чији је фокус био на тумачењу балканске другости, престале су да буде интересовање. Критички текстови о периферизацији и маргинализацији Балкана нису дали практичне резултате, већ су неретко били ограничени на ојачавање мобилности локалних академских заједница кроз научну размену и пројекте. Упркос томе, ове студије су долазиле управо из земаља које припадају европском симболичком центру, а њихови аутори, махом рођени у некој од земаља данашњег Западног Балкана имали су предност и привилегију приступа архивима и библиотекама у којима су ове представе чуване. Ове критике

нису биле поштеђене ни постколонијалне студије чији су заступници, махом запослени на универзитетима Окцидента, „уживали повластице” такозваног Првог света. Подсећањем на резултате истраживања имаголошких студија Балкана, постколонијалне критике и симболичке географије, у њиховој теоријској „хибридизацији” у јединствено поље, у наредним поглављима, указујем на предности, допринос и слабе тачке ових студија; методолошке недостатке и политичку употребу научног дискурса о тексту о Балкану.

Просторни, дискурзивни и хронолошки оквир анализе

Предраг Свилар истиче да је до 20. октобра 1944. године, Западни Балкан поменут тринаест пута у девет медија. Солунски самит Европске уније 2003. године, чини прекретницу јер у састав Западног Балкана почињу улазити државе са такозваном европском будућношћу које физички не спадају у западни део полуострва (Svilar 2011, 191). Проблеми и недоумице које подразумева немогућност коначног одређивања физичког простирања Балкана и Западног Балкана, до данас остају инхерентне студијама које се баве текстом о Балкану. Ово остаје кључ за тумачење субординиране позиције тог дела света, али и методолошка и теоријска руптура за оне истраживаче који под колонијализмом нужно подразумевају успостављање непосредног колонијалног система. С обзиром да је однос између знања и моћи, доминације и субординације далеко сложенији и да су механизми владавине суптилнији него што се то мислило у време таласа деколонизације, средином и у другој половини двадесетог века, флуидност ових теорија, у доброј мери, налази оправдање.

Алтерација Балкана уочена је као проблем тек деведесетих година двадесетог века иако се, на различите начине, о властитој културној измештености у односу на Окцидент, у данашњој Србији и другим територијама које су улазиле у састав Османског царства и Аустроугарске писало

од деветнаестог века. Поље студија дискурзивног Балкана, од краја деведесетих, кроз трећи миленијум, постајало је све еластичније и захваљујући анализи проблема граничности обухватило оријентализам, и постколонијалне студије. Истраживачко поље расло је све до окончања прве деценије трећег миленијума када отпочиње, бар у иновацијском контексту, релативна стагнација ових студија. Стога је оквир ове анализе грубо одређен у распону од две деценије.

Формулација „студије балканске другости” не односи се на неко прецизно омеђено научно поље које обухвата строго дефинисану групу дисциплина, недвосмислено теоријско, или методолошко утемељење. Као и сам предмет истраживања, ово поље је флуидно и у њега је могуће сврстати разноврсна истраживања која тематизују репрезентације становника и друштава једног дела света као европског, или окциденталног Другог. Иако методолошки и теоријски разноврсно, оно је временом постало препознатљиво као релативно јединствено поље чији истраживачи трагају за текстуалним средствима освајања Другога. Овде се не искључује ни промишљање истости тог дела света и његових становника са оним што се у таквом дискурсу именује Европом.

Балканизовани Балкан: критика и ревитализација мита о раскршћу

На теоријско и методолошко полазиште за реконструкцију и разумевање слике Балкана наилази се у оквирима имагологије која књижевност обухвата у повезаности са идеологијом (Пажо 2002, 15). Књижевно-историјски и књижевно-теоријски допринос овим студијама препознаје се најпре, у ефективној употреби термина репрезентација или слика, али њихово продубљивање архивском грађом и историјским контекстом несумњиво долази из историјске науке. У том смислу, *Имагинарни Балкан* Марије Тодорове, одиста означава почетак утемељеног и аргументованог истраживања слике Балкана јер

комбиновањем методологије историјске науке и књижевно-историјске терминологије, реконструише начин на који је Балкан представљан у тексту. Преиспитујући историјска искуства, Тодорова закључује да се у савременој политичкој култури, термин Балкан користи како би означио конкретну географску и историјску реалност, док је придев „балкански” реторичко средство стигматизације (Lazarević Radak 2014, 62). Тако схваћен, Балкан за Европу постаје Други на начин на који је то Оријент за Окцидент јер га посматрач са Окцидента поставља између Истока и Запада, па може бити и једно и друго (Todorova 1999). Његова гранична позиција и маскулинистички стереотипи који га ментално насељавају, постају нека врста гаранта његовог опстанка у тексту и у физичком простору, али га, по овој ауторки чине и опозицијом у односу на Саидов флуидни Оријент.

АнализарепрезентацијаограничностиБалканаодређена је њиховом заступљеношћу како у архивској грађи, тако у јавном дискурсу, те се проблематичан део балканистичких поставки Марије Тодорове не односи на саме репрезентације које је немогуће негирати, већ на тумачење како практичног, тако симболичког потенцијала лиминалног простора. Међу бројним тумачењима граничног статуса, у социологији и антропологији, издвајају се она која дају Арнолд ван Генеп (*Arnold van Gennep*) и Виктор Тарнер (*Victor Turner*). Као радикална неодређеност, граничност се може објаснити међу стањима која су једна од фаза у обредима прелаза (ван Генеп 2005). Виктор Тарнер описује друштвене драме као прилике које одређују нејасноће, кризе, прелазне статусе и апсурдне ситуације у јавном животу (Turner 1980, 141–68). Одредити границе неког простора значи довести га у стабилан положај, те уколико је стање недефинисано, она страна на коју се симболички смешта, такође је недефинисана (Fuko 2007). Стога, граница постаје нека врста „померености” која сигнализује грешку и зато неку врсту несклада између два поља (Zanini 2002, 58). Чињеница да су границе Балкана биле подложне сталним изменама чини упитном тврдњу о његовој

физичкој конкретности, упркос другим, махом симболичким, тумачењима границе. Динамика промене значења његове географије приближавају га флуидности других симболичких географија које су биле објекти колонијалне имажинације. Претендовање на интердисциплинарност подразумева отвореност за сазнања других дисциплина, па упркос коректном консултовању како историје књижевности, тако политичке историје, сазнања антрополога о значењима границе намећу се као један од захтева, с обзиром да ова ауторка управо у квалитету граничности налази одговор на питања која покреће на почетку студије.

Но, тумачења границе нису била одлучујућа приликом умножавања ових парадигми. Историјска искуства и лични теоријски афинитети допринели су промишљању граничности Балкана из другог угла у односу на онај који је понудила Тодорова. Управо су у овоме критика балканизма и примена постколонијалних студија нашле своје утемељење.

Умножавање „балкана”: историјска искуства као темељ за производњу стереотипа

Осврћући се на појаву коју је Едвард Саид назвао оријентализмом и наглашавајући лакоћу са којом се он може проширивати или сужавати, према захтевима актуелног тренутка, Милица Бакић Хејден (*Milica Bakić Hayden*) закључује да је управо југословенски простор тај на коме су се сламале последице ових процеса (Bakić Hayden 2006). Поступак у оквиру којег се југословенски (југо)Исток мештао све источније, а (северо)Запад све западније, служи овој ауторки приликом реконструкције оријенталистичке реторике на тим просторима. Логика на којој су биле засноване дебате између југословенских република, од краја седамдесетих година, до окончања ратова на тим просторима, имала је све елементе оријенталистичког говора, а са ратним сукобима које су преносили страни медији, идеолошко порекло такве реторике постајало је све видљивије.

Замерајући Тодоровој недовољни сензибилитет за разумевање ових механизма, Бакић Хејден истиче да се реторика балканизма прожима и преклапа са оријенталистичком реториком. Закључак Тодорове да за разлику од неопипљивог Оријента, Балкан постоји као историјски и географски конкретна целина, Бакић Хејден види као неодрживу, будући да само на нивоу реторичке манипулације, Оријент постоји као привидно неконкретан простор. За британску империју, Индија је била историјски и географски конкретан простор упркос томе што су текстуалне репрезентације о њој биле испуњене фантазијама. С друге стране, битке о припадању и неприпадању Балкану, Европи и/или Окциденту и данас се воде. У прилог овоме, Бакић Хејден истиче емоционални значај „новокомпоноване” синтагме Западни Балкан која је послужила као нека врста утехе оним становницима Балкана који су себе сматрали ближима Европи (Bakić Hayden 2006, 22).

Мање критичка и ван академског круга релативно популарна књига *Измишљање Руританије*, Весне Голдсворти, усмерена је на анализу књижевних дела у којима се препознаје симболичка географија Балкана. Она се неретко доводи у непосредну везу са оријентализмом и постколонијализмом, иако би се ово могло тврдити тек на нивоу закључка до којег ауторка долази, али још лакше оспорити на основу увида у методологију, одсуства адекватне терминологије и недовољне теоријске утемељености закључака које ауторка нуди. Упркос овим недостацима, *Измишљање Руританије* је постало једно од општих места у говору о студијама балканске другост и референца на коју се по правилу позивају ова истраживања. Голдсворти издваја дела Бајрона, Агате Кристи, Брама Стокера, Ентонија Хоупа и других. Попут самих заплета, закључци до којих долази, неретко су изненађујући, па једна од главних хипотеза Голдсворти, остаје да се процес књижевне колонизације, по својим ступњевима и поледицама не разликује од физичке колонизације (Goldsvorti 2000, 2). Упркос томе што би се

могло расправљати о дубини искуства и последицама које на становништво оставља књижевна колонизација, Голдсворти инсистира на једном драгоценом запажању. Наиме, разлози за недостатак сагласности о тачном простирању Балкана примарно се односе на скуп репрезентација које су засноване на стереотипима о социјалној нестабилности и политичкој неедукованости. Иако се књижевна колонизација разликује од административне, постколонијални дискурс је препознаје као платформу за експлоатацију и стога као форму освајања. Ово је и кључни разлог због којег се ова књига, упркос свом популарном карактеру, у студијама балканске другости доводи у везу са теоријски далеко сложенијим постколонијализмом.

Оријентализација и постколонијални дискурс на Балкану

Гајатри Чакраворти Спивак (*Gayatri Chakravorty Spivak*), Саидов *Оријентализам* назива баштом из које је процветао постколонијализам (Ashcroft, Griffiths, Tiffin 2001). У том смислу, *Оријентализам* и доцније актуелне постколонијалне студије јасно су разграничене као полазиште за развој једног мисаоног правца и, оно што је та основа произвела у деценијама које су уследиле након публиковања ове студије (Spivak 2011). Саидово истраживање засновано је на синтези Грамшијевог схватања хегемоније и Фукоовог схватања дискурса (Fuko 2019, 16). Хегемонија којој се у јавном и приватном дискурсу придружује квалитет здраворазумског, не шири се само кроз властито друштво већ омогућује да се путем дискурса о рационалности спроведе контрола од врха надоле (Louai 2012, 4–8). Саид своје тезе изводи на грађи класика европске књижевности у чијим оквирима је смештено лингвистичко, етнографско, географско знање (Said 2009, 39). Оријентализам тако постаје западни начин доминације и форма поседовања власти над Оријентом који упоредо са тим што обухвата стварне

територије и становништво Индије, Кине, Ирана, Либије, Египта, Ирака, функционише као систем знања и моћи. Ово постаје основа за фалсификовање знања, дискурзивне и емоционалне манипулације које и данас доминирају глобалним медијским простором (Said 2003).

Делови Саидовог *Оријентализма* који су примењивани у оквиру студија текста о Балкану, најпре се односе на плодну синтезу Фукоовог схватања дискурса и Грамшијевог схватања хегемоније. Попут делова света које центар измешта у оквире Оријента и такозваног Трећег света, делови Балкана су – уз повремене паузе од краја деветнаестог века, када су нестајале две велике империје, па све до трећег миленијума – били подвргнути производњи медијских репрезентација о ратовима, насиљу, сиромаштву (Вуковић 2007). Упркос често утемељеним оспоравањима примене оријенталистичке критике на Балкан, ова парадигма до данас остаје вишеструко релевантна и применљива на тај део света. Њена релевантност односи се, најпре, на већ опште место о извештавању о завађеном полуострву које се, сведочећи о трајности репрезентације, надовезује на медијске садржаје којима је Окцидент креирао информативне садржаје о постјугословенским друштвима, подсећајући на погубност национализма, који је, парадоксално, европски производ деветнаестог века. Саидови закључци о текстуалној колонизацији постали су опште место у имаголошким студијама о балканској другости, док је – услед теоријске инертности и несигурности у вези са природом текстуалне колонизације и идентитетским и политичким питањима о Балкану – пропуштено да се ова истраживања продубе савременијим и сложенијим теоријским приступима. Управо у овој тачки, мисао Гајатри Спивак дала је одговор на питања улоге национализма не тек у еманципацији некада колонизованих друштава, већ у репродуковању колонијалног дискурса. С обзиром да репрезентације о завађености и национализму чине окосницу окциденталног извештавања о Балкану у 19. веку, а потом и крајем 20. века, њена схватања

нуде један од најдрагоценијих интерпретативних кључева у овом контексту.

Гајатри Чакраворти Спивак задужила је постколонијалну критику обнављањем Грамшијевог термина субалтеритет, тумачећи га као читав низ значења која сигнализују чворишта и аспекте вишеструке другости по различитим геополитичким, хетеронормативним и империјално капиталистичким осама хегемоних пракси. Подређеност, пониженост, потчињеност, безгласност, невидљивост, бездомност, немост у артикулацији своје позиције тек су нека од значења која се наговештавају овим појмом. Појам „субалтеритет” уводи се ради означавања стања у оквиру специфичног историјског, културног и политичког контекста, а како би се показало да је дискурзивна борба у чијим оквирима се различити Други измештају на периферију, стално у току (Spivak 2005).

Ова ауторка национализам одређује као производ колективне имагинације конструисане посредством процеса поновног креирања историје сећања или поновног успостављања сећања. Имагинација се, како примећује, мора вежбати како би се учествовало у игри која допушта прекрајања историје и поновна исписивања значења која доводе до успостављања пожељних сећања. Како Спивак закључује, оваква имагинација се не може развијати ако друштвени поредак, не вреднује учење лажне науке – књижевне историје (Spivak 2011, 40). Ова тврдња омогућава Спивак да објасни мање или више суптилне механизме којима је британска империја контролисала производњу и границе онога што се сматра индијском књижевношћу. С обзиром да, попут Саида, Спивак користи Грамшијево схватање хегемоније, долази до сличног закључка – књижевност се развија тиме што указује на исте слике и тако репродукује вредносно сагласни наратив. Ово постаје основа за успостављање не само школског система којим управља невидљива рука колонизатора, већ темељ свих институција. Када званично образовање постане део веће, хегемоне

целине, јавља се потреба за повезивањем наратива који творе заједничке вредности, системе мишљења и менталне репрезентације. Тако је национализам који наизглед функционише као инструмент националне еманципације, заправо једно од средстава која Центру омогућавају да повеже наративе о локалним историјама, биткама за ослобођење у један, заједнички наратив који, за циљ успоставља, рецимо, борбу за демократизацију. На овај начин, производе се идеолошке поделе унутар некада колонизованог друштва, те се умножавају пријатељи и непријатељи што омогућује да некада колонизовани остану у амбијенту сталне амбиваленције, националне, конфесионалне, идеолошке и политичке подвојености. На примеру Индије, Спивак која се бави везом између национализма и постколонијалне националне еманципације закључује: „Питања су смућена чињеницом да ће националиста на левици, националиста везан уз друштвени покрет, који је данас, предан националном цивилном друштву и глобалиста – националиста, различито посложити добро и лоше. То ће се такође догодити, ту одмах иза угла, вис-а-вис бугарске нације-државе, ако и када уђете у ЕУ” (Spivak 2011, 43).

Ови и блиски, савремени постколонијални оквири, у поређењу са имаголошким и историографским истраживањима, недовољно су примењивани на репрезентације и политички контекст Балкана. Разлози за ово су бројни, но међу најочљивијима, издваја се амбиваленција у односу на природу и стил доминације Окцидента над овим делом света. Питања о којима међу реткима говори Милица Бакић Хејден и која се умножавају око идентитетских проблема на релацији Балкан – Окцидент, Европа – граница – Оријент, доводе до недовољно утемељених и неодлучних покушаја да се постколонијализам заиста примени на Балкан. Но, док ће овај научни дискурс, истраживачи који се баве Балканом махом доводити у везу са Азијом и Африком, плодни делови парадигме коју је понудила Спивак остају неискоришћени у овом контексту. Дискурс о нестабилном,

завађеном Балкану, који премда је опште место, изнутра, многи заступници либералне демократије и политичари који заступају глобализацију, нису радо укључивали у свој дискурс. Али, говор о националистички расположеним становницима тог полуострва изнова је постао актуелан деведесетих година двадесетог века. У тренуцима када је било потребно заменити га новим представама, он је остао нешто попут увек спремног резервоара слика јер је могао скретати медијску пажњу читавог света. Завађеност, наравно није једина репрезентација јер се њој придружују сиромаштво, необразованост, нехигијена. Сви ови придеви могу се употребити тако да изазову, наизглед идеолошку, политичку или естетску подељеност становништва у овом делу света. Она омогућује непрестано репродуковање нових подела, неслагања и неразумевања које увек може обезбедити држање једног дела становништва у сталној потчињености (Ashcroft, Griffiths, and Tiffin 2001). Уосталом, истраживање репрезентација о Балкану изнова се усмеравало на слике подвојености, рата, унутрашњег конфликта, или на репрезентације о граничности. Иако се у овим истраживањима инсистирало на имагинарности таквих представа, оне обележавају две деценије бављења сликама о Балкану као јединим стабилним репрезентацијама, од деветнаестог до краја двадесетог века. Ово не значи да истраживања извештаја, путописа и других форми књижевности нису укључила релевантне репрезентације, већ да оне јесу биле кључне у „причвршћивању” симболичке географије Балкана на мапу света. Будући да су аутори ових извештаја били путници из центра, колонијални дискурс се готово бесконачно репродуковао, неретко подразумевајући преношење готово идентичних реченица и сличних пасуса. Приписивање постколонијалног статуса овим друштвима неретко је било праћено несигурношћу услед релативно дуге традиције јасног разграничења европског од неевропског и колонијалног од неколонизованог. За траговима ових поларизација мора се трагати у културним историјама

друштва (Западног) Балкана, али и у ауторепрезентацијама које су чуване у оквиру образовног система и других званичних институција.

Други значајан аутор у овом контексту је Хоми Каршеђи Баба (*Homi Kharshhegi Bhabha*) који је обновио термине хибридног и амбиваленција. Баба колонијализам не схвата као једносмерни процес у чијим оквирима центар осваја периферију, већ као сложену игру културних елемената која траје хиљадама година. Током доминације Окцидента над Оријентом догодили су се културни контакти и интеракције који се у тексту манифестују као процепи и стрепње. Метафорички и физички представљају их застрашујуће фигуре, хибриди и субјекти који сугеришу опасна и недозвољена културна, симболичка и физичка мешања (Huddard, Bhabha 2006, 4). Баба указује на то да су просторно и временски лимиални субјекти управо они који у постколонијалним друштвима и постају носиоци увек изнова произведених идентитета. Хибридног имплицира дисрупцију, уношење разлике у монотоност и једност. Она означава процес претварања два објекта у једно на начин који онемогућава да се разазна где је некада била њихова граница (Bhabha 2004, 18). Граница постаје место погодно за опстанак хибридних идентитета и увек подразумева неку форму бездомности (Young 2005, 15).

Бројни извештаји, путописи, романи, информативне емисије, сажимају Балкан као гранични простор. Ова мисао провлачи се од самих почетака студија Балкана, чинећи да граничност и њој инхерентна амбиваленција постану једно од главних дискурзивних обележја овог дела света. Наводна симболичка, географска, културна смештеност Балкана између Истока и Запада остаје кључна репрезентација која се мобилише како у мирнодопско време, тако током криза. Њој се придружују „позитивна” и/или негативна својства, од раскршћа којим се слави разлика, до „друма” којим се њен значај профанизује, све до „границе цивилизације” којом се том делу света придружује квалитет „варварства”,

„дивљаштва”, „неразвијености” (Todorov 2014). Било да је реч о прошлости, или о актуелном тренутку обележеном бројним амбиваленцијама које колонијални дискурс производи, граница, како је схвата Баба, применљивија је и далеко конкретнија у случају Балкана, од границе о којој говори Марија Тодорова. Мешавина, различитост/истост, синкретизам и хибридизација Балкана протежу се од записа у деветнаестом веку до политичког дискурса о придруживању делова Балкана Европској унији. Граница у постколонијалном контексту, нарочито на начин на који је схвата Баба, остаје симболички простор прелаза обележен стрепњом од хетерогености, одсуства хармоније и укључивања различитости у истост. Овако схваћена, она није монолитни, физички јасно разграничени простор, већ нешто што наизменично припада прошлости, или на шта се чека у будућности. Са таквим својствима она је закључана у сталној амбиваленцији, културној, идентитетској, политичкој.

За разлику од имаголога, културолога и историчара који се баве (Западним) Балканом, Баба говори о формама мимикрије, од избељивања коже до прихватања вредносног система колонизатора ради бенефиција, примећујући да оне доводе до дестабилизације односа између нас и других, ремете равнотежу ослањајући се не на имитацију него на прихватање хегемоније. Колонизовани субјект проживљава унутрашњи расцеп – кидање између ја/ми, ти/они. Премда захтева неку врсту превођења, разумевање овог унутрашњег процепа, крајем двадесетог века и у првој деценији трећег миленијума постаје изнова релевантно како за текст о постјугословенским друштвима, тако за идентитетске проблеме са којима се становништво ових друштава суочава. Они су видљиви у политичком дискурсу о транзицији и демократизацији. Један од популарних примера за ово неретко се среће у јавном и приватном дискурсу Србије и других постјугословенских друштава, у којем се, донедавно критикована прошлост, описује у терминима златног доба. Почетком трећег миленијума, прошлост се описивала као „грађанска”,

„урбана”, или западнија од културе која доминира данас. Некритичко наглашавање бољег економског, социјалног, па и моралног стандарда успостављало је дискурзивне нити, било са очекивањем такве будућности, било са изневереношћу тих очекивања (Сотировић 2014). Овако су покренуте асоцијације на стабилност и безбедност као нешто што је друштво имало, али је изгубило у прошлости. Пословично сећање на редовна летовања и зимовања постало је нека врста историје сећања на време када је тај део света био ближи Окциденту. Систематска медијска алтерација у одређеном периоду мора довести до удвајања или сумњичавости у односу на „европски” идентитет, како Западног, тако сваког другог Балкана. Дискурси о придруживању институцији која је, у популарном говору, неретко изједначена са историјом, културом, географијом и стога са идентитетом мобилише питање: „Ко сам, уколико треба да постанем/придружим се?” Историјски (дис)континуитет „постајања Европљанином” усложњен је чињеницом да се дебате о идентитету становништва Балкана воде у таласима који се прекидају друштвеним кризама. Најпре крај деветнаестог века, а потом међуратни период време су када такве полемике постају најгласније. Свака од њих прекинута је једним великим сукобом. Након бројних жртава, становништво региона изнова се укључује у задатке, тестове, испите, поглавља и лекције којима треба да потврди или оповргне, било своје „европство”, у културним терминима, било адекватност за чланство у некој европској институцији. Ово изнова покреће осећање недовољности које доводи до идентитетских криза сличних онима кроз које су прошли субјекти изложени деловању административне колонизације. Тако ова позиција производи неку врсту имитације колонијалног искуства, онако како и (Западни) Балкан постаје реплика и унутрашња рефлексија Оријента.

Дискурс и симболичка географија: између центра и периферије

Едвард Соџа напушта класични модел колонизатор/колонизовани, али уочава неједнакост између Центра и Периферије, схватајући први као простор у који се улива капитал, а други као простор поред кога капитал протиче. Критичка спатијалност Едварда Соџе ослоњена је на Фукоов (*Michael Foucault*) концепт трећег места и заснована на закључку да је мапирање света, актуелно од петнаестог до деветнаестог века уступило место историји коју је наметнуо Просвећени осамнаести век (Soja 1971, 2). У генези трансформације капитала, која се у таласима, одвијала у двадесетом веку, друштва су имала неједнак развој. Овако се географске неједнакости препознају као резултат социјалних процеса који доводе до интензивне потраге за капиталом као основе за просторне неједнакости (Soja 1990, 24). Прихватање Соџине парадигме подразумева увид да различити делови света постају симболичке географије услед акумулације или одсуства капитала у неком од њих. Извештаји и путописи са Балкана у двадесетом веку сведоче у прилог значају дискурса о модернизацији, индустријализацији, урбанизацији, али и потреби за очувањем неретко апстрактно и магловито схваћене културне аутентичности. У овом контексту посебно су драгоцени извештаји и путописи између два светска рата, с обзиром да се за овај период везује „колебање између традиције и модерности” (Stojanović 2005). Међутим, овај дискурс се изнова мобилише кроз двадесети век и изнова јавља почетком трећег миленијума. Говор о демократизацији, махом подразумева семантику напретка, док онај о транзицији изнова асоцира на статусну колебљивост која производи кључне квалитете трећег места (Fuko 2005, 64). Тренутак у којем отпочиње говор о Соџиним симболичким географијама, обележен је опадањем ентузијазма за истраживање балканске Другости, па потенцијал ове парадигме како у контексту економске ситуације у региону,

тако текста, остаје недовољно препознат. Балкан као трећи простор, у оквирима текста, препознаје се у фукоовским оквирима без конкретнијег доприноса Едварда Соце који указује на сам корен проблема – начин на који су претходно произведене маргине које остају закључане у сиромаштву и на периферној позицији.

Полупериферија: ‘Европа’ на периферији Европе

Значај примене Фукоовог концепта трећег простора у контексту Србије, препознаје се у раду Марине Благојевић Хјусон (*Marina Blagojević Hughson*). Реч је о теоријском концепту којим се означава структурални међупростор на нивоу Европе и глобалних региона који је динамички резултат постојања центра и периферије. На примеру српског друштва, ауторка закључује да постоји тесна повезаност између геополитичке, историјске, економске и културне позиционираности и стога, опстаје умножавање различитих периферија и њихових карактеристика. Овај оквир применљив је, како на дискурс о периферији и полупериферији тако на конкретно социјално искуство полупериферијалности које се може чувати и репродуковати путем наратива.

У случају српског друштва, постоји тесна и важна повезаност између (геополитичке, историјске, економске, културне) позиционираности српског друштва, између центра и периферије, па чак и више центара и различитих периферија и његових структуралних карактеристика (Hughson, Stevanović 2015). Неопходност освешћивања полупериферијалности у самом току производње знања, омогућује да друштва дођу до практичних решења која би побољшала њихову позицију. Полазишну тачку у овом процесу чини превазилажење нелагоде око прихватања сопствене разлике, како у односу на центар, тако у односу на периферију. Разлика овде најпре подразумева надилажење тенденције за идентификацијом, било са једним, било са

другим које се неретко окончава, или у инсистирању на европском културном идентитету, или на истицању репрезентације скрајнутости у односу на глобалне токове. Ово се препознаје као наглашавање културне сродности са другим деловима Европе, попут трендова који су у Југоисточној Европи, били заступљени крајем деветнаестог века и у међуратном периоду, или радикализовању друге крајности, попут инсистирања на континуитету лимиалности кроз нарative о „проклетству раскршћа”. Разлика, о којој ауторка говори, није само културна, политичка, или економска, већ је онтолошка и њено прихватање подразумева артикулисање сопствене разлике у односу на глобално друштво. Полупериферију одликују својеврсне родне политике које су утемељене у историјским околностима и обухватају рано добијање права на школовање и рано добијање права гласа, јавно и приватно трошење женских ресурса, постојање само/жртвујућег микро-матријархата, јаке патријархалне идеологије (Hughson 2015). Значај примене теорије полупериферијалности постаје јаснији када се узме у обзир да је европска полупериферија процесом транзиције укључена у дубље промене које су довеле до производње сиромаштва кроз неолиберално потцењивање развојних потенцијала полупериферије. Наиме, вишедеценијско искуство сиромаштва које је резултат периферизације српског друштва омогућује успостављање континуитета са историјским искуством овог и суседних друштава које је забележено у бројним дипломатским извештајима и романима путника из Европе и Сједињених држава. Дискурс о сиромаштву био је један од кључних покретача ентузијазма којим је деведесетих година двадесетог века подржавана транзиција, а потом су овим процесом објашњавана бројна искуства која су уследила по окончању ратова на постјугословенским просторима и њихове демократизације. Дискурси о транзицији, посттранзицијским кризама, променама, развојним потешкоћама, постали су кључне легитимизације економског, социјалног и политичког незадовољства грађана

Србије. Тензија између стварности у којој домаћи капитал убрзано нестаје док га замењују економска и привредна решења како европских, тако азијских земаља остаје један од кључних доказа периферизације и систематског сиромашења државе. Унутрашња производња економске и родне полупериферија одржава се како континуираним наративима о борби са сиромаштвом, тако репрезентацијама које омогућавају креирање нимало продуктивне утехе у историјским наративима.

ЗАКЉУЧАК

Студије Балкана како у Србији, тако у академском простору читавог региона прошле су дуг пут од анализе дискурса до суочавања са измештањем критичког тона у физички простор. Ентузијазам који је обећавао да ће истраживачи текста о (Западном) Балкану истаћи узроке и последице периферне позиције овог дела света у односу на центар, нешто више од једне деценије након што је ова парадигма популаризована, суочио се са нимало оптимистичном сликом посттранзицијског раздобља. Истраживање књижевних и других текстуалних репрезентација о Балкану постало је нешто попут академске забаве која је подразумевала такмичење у истицању што егзотичније и што шокантније представе. У том смислу, ова „декаденција” студија о сликама Балкана довела је до потешкоћа да се до краја развију и унапреде здрави и плодни делови овог научног оквира. Немогућност да се постколонијалној парадигми и теоријским гранама које из ње долазе приступи на довољно еластичан начин довела је до растуће сумњичавости у вези са процесом текстуалне колонизације. У политичким и идентитетским оквирима, ова амбиваленција је, парадоксално, само потврђивала субалтерну позицију друштава региона. Но, умор истраживача и популаризација како деветнаестог века, тако балканистичких синтагми, допринели су непрепознавању новог, савременог

и актуелног материјала који је недвосмислено „смештао Балкан” у постколонијалне оквире. Наведене студије, ипак, остају темељи на којима је могућа, не тек реконструкција, већ аргументована и систематична изградња нових спратова критичких студија текста о Балкану и стварности друштава која се смештају у његове оквире, или измештају из њих.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ashcroft, Bill, Griffiths, and Garreth, Tiffin, Hellen. 2001. *The Empire Strikes Back: Theory and Practice in Postcolonial Literatures*. New York: Routledge.
- Bakić Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić.
- Bhabha, Homi. 2004. *Smeštanje kulture*. Beograd: Beogradski krug.
- Fanon, Franc. 2015. *Crna koža, bele maske*. Beograd: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2005. *Psihijatrijska moć*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2007. *Nadzirati i kažnjavati*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 2019. *Poredak diskursa*. Beograd: Karpos.
- Goldsvorti, Vesna. 2000. *Izmišljanje Ruritanije*. Beograd: Geopoetika.
- Huddart, David. 2006. *Homi K. Bhabha (Routledge Critical Thinkers)*. London, New York: Routledge.
- Hughson, Marija, Stevanović, Zoran. 2015. *Kriminal i društvo Srbije: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hughson, Marina. 2015. *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jezernik, Božidar. 2007. *Divlja Evropa*. Beograd: XX vek.

- Lazarević Radak, Sanja. 2011. *Predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*. Pančevo: Mali Nemo.
- Lazarević Radak, Sanja. 2013. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo.
- Lazarević Radak, Sanja. 2014. *Nevidljivi Balkan: prilog istoriji postmodernih geografija*. Beograd: Mali Nemo.
- Louai, El Habib. 2012. "Retracing the concept of the subaltern from Gramsci to Spivak: Historical developments and new applications". *African Journal of History and Culture (AJHC)* 4 (1): 4–8.
- Пажо, Даниел Анри. 2002. *Општа и компаративна књижевност*. Скопје: Македонска книга.
- Said, Edvard. 2003. *Krivotvorenje islama: kako mediji i stručnjaci određuju način na koji vidimo ostatak sveta*. Zagreb: Tridvajedan.
- Said, Edvard. 2009. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek.
- Soja, Edvard. 1971. *The Political Organization of Space*. Washington: Association of American Geographers.
- Soja, Edvard. 1989. *Postmodern geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, New York: Verso.
- Spivak Čakravorti, Gajatri. 2011. *Nacionalizam i imaginacija*. Zagreb: Fraktura.
- Spivak Čakravorti, Gajatri. 2005. *Kritika postkolonijalnog uma*. Beograd: Beogradski krug.
- Stojanović, Dubravka. 2025. *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Svilar, Predrag. 2011. *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana*. Beograd: Mediterran Publishing.
- Сотировић, Владислав. 2014. „Прилог проучавању феномена политолингвистичког аспекта нестанка СФР

- Југославије”. *Политичка ревија* 3 (2014): 51–89. <https://doi.org/10.22182/pr.4132014.3>.
- Todorov, Cvetan. 2014. *Strah od varvara. S one strane sudara civilizacija*. Beograd: Karpos books.
- Todorova, Marija. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.
- Turner, Victor. 1980. “Social Dramas and Stories about Them”. *Critical Inquiry* 7 (1): 141–68.
- Van Genep, Arnold. 2005. *Obredi prelaza*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Вуковић, Слободан. 2007. *Како су нас волели: антисрпска пропаганда и разбијање Југославије*. Београд: Стилос.
- Young, Robert, J.C. 1995. *Hybridity in theory, culture and race*. London, New York: Routledge.
- Zanini, Pjero. 2002. *Značenja granica*. Beograd: Clio.

Sanja Lazarević Radak*

Institute for Political Studies, Belgrade, Republic of Serbia

STUDIES OF THE BALKAN OTHERNESS TWO DECADES LATER: HISTORICAL, POLITICAL AND METHODOLOGICAL CHALLENGES OF A PARADIGM**

Resume

By the end of 20th Century a paradigm based on the assumption of discursive colonization of the Balkans, became a means for scientific understanding of reproduction of stereotypes and alteration of the Balkans in relation to Europe. Becoming a fashionable scientific tool for understanding political, economic and social crises in the Balkans, this paradigm included imagological interpretations of ethnic stereotypes, relatively complex analysis of various representations in travelogues, postcolonial critic and spatial and symbolic geographies. Drawing on some of the results of these studies and pointing out their weak points, the author states the main reasons for loss of relevance of imagological, postcolonial, geographical and other studies, that refer to the Balkans as symbolic geography, and textually colonized part of the world. Studies of the Balkan Otherness in Serbia and in academic circles of the Western Balkan region has come a long way from discourse analysis to displacement of criticism to geographical space. The enthusiasm that promised the concrete answers and

* Email: sanja.lazarevic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0001-9332-4343.

** This article was created as a result of scientific research within the Institute for Political Studies funded by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation.

practical solutions to the consequences of peripheral position of the Balkans, faced pessimistic image of post-transition reality. Less and less popular studies of the Balkans brought impossibility to develop and improve healthy and fertile parts of this scientific frame. In political and identity context, this ambiguity paradoxically proved the subaltern position of the region. The lack of new inspiration and and popularization of 19th century representations and Balkanist phrases led to impossibility of researchers to recognize contemporary material that undoubtedly located the Balkans in postcolonial frame.

Key words: Balkan studies, imagology, postcolonial studies, symbolic geography, critics, analysis

*** Овај рад је примљен 20. априла 2026. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 24. јуна 2026. године.